Skogshistorisk Tidskrift 1998, sidan 43-49

Att plöja utan plog och gödsla utan gödsel

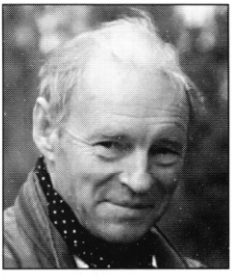

Olle Berglund

Av Olle Berglund

Född 1924. Agronom 1953. Folkhögskolelärare 1953-59. Agr.lic. 1960.
Producent på Sveriges Radio och Sveriges Television 1959-1968.
Olika chefsbefattningar inom SVT 1968-1987, därefter frilandsproducent.
(Agr.dr.h.c. 1993, hedersledamot i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien 1995).

Lövtäkt och hamling har så gott som upphört i dagens jordbruk, men sammanställningar av gamla och nya rön visar att utnyttjandet av lövskog varit av stor betydelse och tillsammans med betesdriften utgör det grunden för odlingen i Norden.

Det började med att förutvarande preses i Lantbruksakademien, Johan Curman, efter litteraturstudier och observationer på sin egen gård norr om Stockholm skrev några uppsatser om lövträdens utnyttjande i forna tider inom ramen för akademiens Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden. Texterna väckte stort intresse och från vissa håll även kritik, vilket antydde att det fanns större forskarintresse inom detta område än vad man kunde förvänta. Akademien gav därför Håkan Slotte, doktorand vid Ultuna och fil.dr Hans Göransson från Lund i uppdrag att sammanställa den nordiska forskningen inom området. Det var skogs- och agrarhistoriker, botanister, arkeologer, kvartärbiologer och landskapsforskare som medverkade, vilket nu resulterat i två tjocka häften om Lövtäkt och stubbskottsbruk. Människans förändring av landskapet – boskapskötsel och åkerbruk med hjälp av skog.

Var och en som någon gång har sågat ned några grenar från en ask i en beteshage, har kunnat konstatera med vilken iver betesdjuren kommer springande för att beta av bladen. Det är ju inte så märkligt heller – i ursprungligt tillstånd har klövdjuren livnärt sig omväxlande på gräs och blad och knoppar på träden, och våra förfäder har varit kloka nog att förlänga

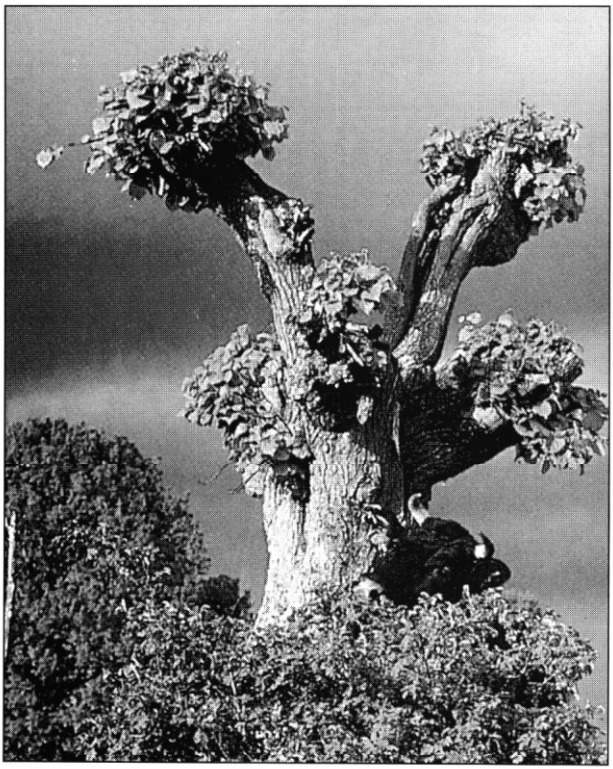

Hamlad lind med årsskott, Bråbo i Småland.
Foto: Mårten Aronsson 1993.

denna foderstat in i djurstallarna. Och denna gällde för alla klövdjur och för övrigt även hästar, som mår bra av asplöv. Lövet skördades endera genom att det repades från grenarna och samlades ihop i stora korgar, men vanligast var att såga av armstjocka grenar från trädens kronor eller helt enkelt kapa hela stammen eller några meter upp och kvista av den. Kvistarna samlades sedan i kärvar med hjälp av vidjor och fick sedan torka, innan de kördes in i luftiga lador.

En normal dagsprestation vid hamlingen var 200 kärvar. Det räckte gott och väl för en tacka att leva på under hela vintern, även om hon inte fick något annat foder. Den största skörd, som forskarna funnit i bondedagböckerna, hänför sig till en gård i Kisa där man 1857 bärgade 6340 kärvar.

På det enskilda hemmanet torde man vid normal fårhållning under förra seklet i skogsbygden ha haft ett behov av 5-10 ha på vilka man kunde bedriva lövtäkt. Undra på att den svenska landsbygden verkar så kal på alla fotografier före sekelskiftet. Man skall ändå se lövet som ett komplement, men under torrår var det ett ovärderligt nödfoder. Lövskörden slog aldrig fel! Den hade sin största betydelse i skogs- och mellanbygderna, där den tillsammans med slåttern på de ängar där träden stod, utgjorde ryggraden i hushållningen. I Norrland spelade lövtäkten mindre roll, även om lövtäkt av glasbjörk finns väl dokumenterat.

Hamlingsbruket har överlevt på ett fåtal platser i landet, som bäst kanske på Gräsö utanför Öregrund, som har rikligt med ask på den kalkhaltiga marken. Gårdarna är små men de har många djur. Under 50-talet "tullades" där t.ex. 500 träd om året.

1994 tullades ett 30-tal askar på det intilliggande Krakskäret, där löv och kvistar blev ett fint tillskott till de betande fåren. Ett annat område med intensiv hamling utgjorde Bråbygden mellan Oskarshamn och Västervik, och när landskapsvårdsersättningen NOLA infördes blev det fart på hamlingen igen. I dag är mellan 3000 och 4000 träd hamlade i bygden. Den entusiastiska intresseföreningen har även medverkat till att 1,3 mil trägärdsgård har uppförts runt ängs- och betesmarkerna. På ängslandskapet framför alla andra, Gotland, bär ett oräkneligt antal träd spår efter hamling.

Löväng med hamlade askar i Havdhem, Gotland.
Foto: Håkan Slotte 1996.

Om man skall få se någon hamling, som fortfarande har en ekonomisk betydelse, får man åka till Sognefjord, där ett antal fårägare vinterföder sina besättningar i huvudsak med löv från askängarna vid den otroligt vackra fjorden. På norska kallas lövtagandet *lauving*.

I Norge anser man almen vara det värdefullaste hamlingsträdet, medan man i Sverige ansett, att asken lämnar det värdefullaste fodret. Men nästan alla arter av lövträd kunde komma i fråga. Sentida kemiska analyser lämnar väl inte något riktigt entydigt svar på vilket löv som var det bästa fodret. Råproteinhalten i löv från lind, ask och klibbal är faktiskt jämförbar med spätt bete av gräs och klöver liksom innehållet av råfett, och växttrådhalten är överraskande låg. Det som begränsar lövets värde som foder torde vara innehållet av tannier, garvämnen, som möjligen kan vara trädens försvarssystem mot betande klövdjur, som utvecklats sedan tidernas morgon. Tanniet kan blockera upptagningen av protein och minska genomsläppligheten i tarmhinnan. Och återigen en iakttagelse från beteshagen. Den våldsamma ivern att beta av löven från de nedsågade kvistarna avtar ganska snart, och fåren återgår till gräsbetet. Men dagen därpå är lövet uppätet. En omväxlande diet tycks vara bäst för vommarna.

Hamlingen företogs ofta av träden runt husen men framförallt i ängsmarkerna, där hamlingsträden omgärdar de öppna ytorna växande bland stenblocken och vid stengärdesgårdarna. I själva verket är hamlingsträden en förutsättning för ängshävden. Om man starkt reducerar grenverket på ett lövträd, så finns i rotsystemet upplagrad näring, som trädet naturligtvis använder till att skjuta nya skott, men en stor del kan inte trädet nyttiggöra, utan den kommer ängsväxterna till del. Lövträden har mycket långa rötter. De kan sträcka sig 25 meter och längre in i den öppna ytan. Genom att välja ut de hamlade träden på lämpligt sätt kan stora delar av ängen dra nytta av denna röjningsgödsling, ett begrepp som landskapsforskaren Lars Gunnar Romell lanserade i mitten av detta sekel. Dessutom ökar ljusinsläppet på ängen, och naturligtvis tar man vara på de grövsta grenarna till bräns-

Jordbrukaren Lars Grinde kvistar ask i Grinde, Leikanger, Norge.
Foto: Leif Hauge 1994.

Traditionell norsk björkhage i Steine, Aurland.
Foto: Leif Hauge 1988.

le och stängsel. Hamlingen har alltså en fyrfaldig funktion. Träden tycks inte fara illa av den hårdhänta behandlingen, utan de blir snarast äldre än orörda träd, men blir så småningom ihåliga och utgör refugier för många växter och djur.

Det var också i dessa ljusa gläntor i ängen, som man började hacka upp marken för att så säd. När näringseffekten av röjningen avtog, fick man flytta till nästa äng.

En lyckad resa genom den europeiska konsten på jakt efter hamlade träd företar den finlandssvenske botanisten Carl-Adam Haeggström. Bland de äldsta fynden måste räknas en målning i kyrkan S:t Martin i Zillis i Schweiz från 1130, som visar Sackeus i trädet under Jesu intåg i Jerusalem. Sackeus står otvivelaktigt i ett hamlat träd med en lövskära i handen. På Bayeuxtapeten finner man hamlad träd, likaså i Peter Bruegels realistiska teckningar och tavlor. William Turner från England och Vincent van Gogh använder också hamlade träd som motiv. Bland de svenska konstnärerna kan nämnas August Malmström, vars i dag så omskrivna tavlor "Sista paret ut" och "Grindslanten" har topphamlade björkar i bakgrunden.

En annan typ av ängshävd idkades i Skånes mellanbygder där träden i slåtterängen helt enkelt höggs ned, utom ekarna förstås, som var regale. Röjningseffekten gjorde att gräsväxten ökade drastiskt 2-4 år efter huggningen. Därefter började igenväxningen och skuggningen, slåttern upphörde, och efter cirka 20 år var det klart för en ny huggning. De svenska skattläggarna på 1600- och 1700-talen gillade inte dessa områden, som varken var skog eller åker. De kände sig osäkra på hur de skulle värderas, och de gav dem också något pejorativt beteckningen risbygd.

I själva verket representerade dessa stubbskottsängar en framskjuten del av en urgammal europeisk kultur, som uppstått framför allt i de trädfattiga länderna. Danmark utgör ett sådant exempel. Man förstod också att väl utnyttja klenvirket från

Målning av August Malmström (1829-1901) "sista paret ut" med ett hamlingslandskap i bakgrunden. Nationalmuseum, Stockholm.

Stubbskottsäng som i dag används som betesmark, Sottunga sn, Åland.
Foto: Håkan Slotte 1995.

skottskogarna förutom till bränsle: Av al gjorde man träskor, den hårda avenboken användes till drivkuggar till kvarnar, av linden tog man bast till rep, ekens bark användes till garvning, asken passade till verktygsskaft, körsbär till träsnide och lind till svarvning, hasselspöna gjorde man tunnband av, och mycket av lövvirket gick till kolning, där man inte hade tillgång till stenkol. Parentetiskt: Under senaste kriget avverkades mycket hassel i Roslagen till gengaskol.

De två sista uppsatserna i verket ger en djupdimension åt lövtäktsbruket. Leif Gren redogör för en mycket stor fornminnesinventering av ett skogsområde på moräner runt Växjö, som är rikt på fornminnen i allmänhet och s.k. hackerör i synnerhet. Dessa stenhögar finner man allmänt i skogarna på Sydsvenska höglandet. De varierar mellan 1-8 meters diameter, och består nästan uteslutande av stenar, som kan bäras av en person. Ett 60-tal hackerörsområden kunde registreras från sen bronsålder till tidig järnålder. Även om åkerplättarna var små så kunde de sammanlagt bilda områden på upp till 80 ha. Detta tyder på att endast en ringa del odlades varje år, kanske en tjungondel, alltså en form av vandrande åkerbruk. Resten var någon form av skottskog, som betades. Generellt kan man säga att hackerörsodlingen är ett uttryck för att man vill investera i landskapet och vidmakthålla äganderätten, territorieindelningen uppstår. Det stora antalet hällekistor på områdena kan också tydas som en markering av fortsatt ägande av familjen.

På ett dramaturgiskt lyckat sätt avslutas utgåvan av kvartärbiologen Hans Göransson, som på ett personligt sätt och med stöd av ett oerhört rikt frömaterial från kulturlagren vid Alvastra påbyggnad ifrågasätter tidigare tolkningar av det s.k. almfallet. Den dramatiska nedgången av almpollen som kunnat avläsas i pollendia-

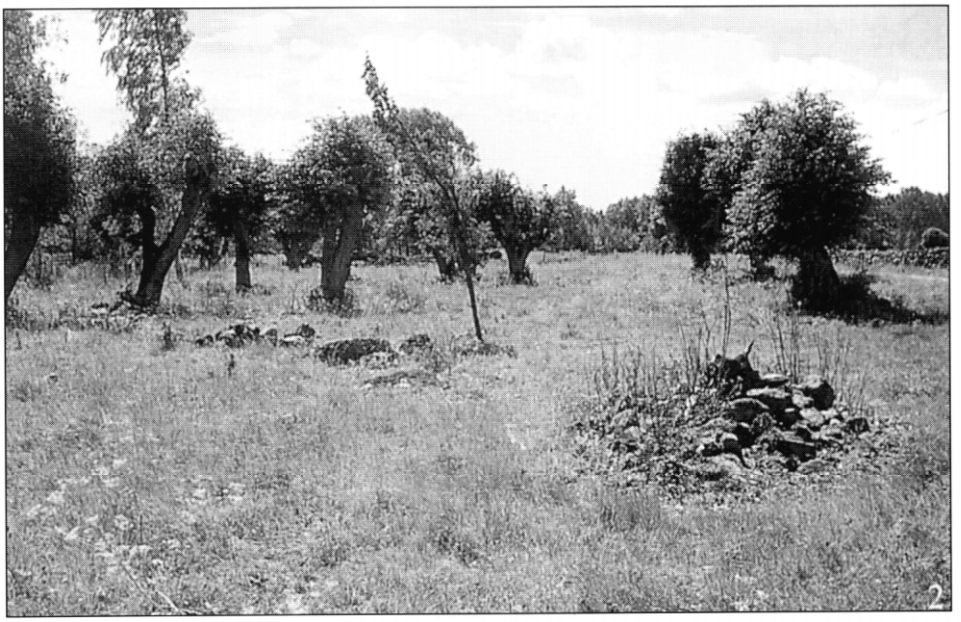

Hamlad lind i Gumsebo, Småland.
Foto: Mårten Aronsson 1996.

grammen från hela norra Europa omkring år 4.000 f.Kr., har man tidigare ansett bero på människan och begynnande odling. När almen så småningom regenererar efter cirka 600 år, har man sett detta som ett bevis på att odlingsintensiteten av någon anledning avtog.

Göransson tolkar sina diagram annorlunda. Han anser i likhet med vissa engelska forskare, att almfallet förorsakades av samma almsjuka, som uppträtt så plötsligt i vår tid. En faktor som talar för det är, att almfallet kan datreras så precist. När almen sedan repade sig, så, hävdar Göransson, skedde inte det på odlingens bekostnad. Den neolistiska bonden hade lärt sig att utnyttja skogen för sina syften. Neolitikums stenyxor var goda nog att fälla träd med. Eller också kunde man bränna av stammarna på samma sätt som man fann, att indianerna gjorde, då Amerika ”upptäcktes”. I de upphackade gläntorna sådde indianerna majs medan nordborna sådde emmervete och naket korn. De övergavs efter några år och almen sköt nya pollenbärande skott. Ett av Göranssons märkligaste bevis utgör några små svarta kulor, som han fick av arkeologerna vid utgrävningen av pålbyggnaderna. De visade sig vara 5000 år gammal vinterspillning av get. Pollenanalysen visade stort inslag av framförallt hassel, som uppenbarligen gynnades av människan på grund av sin goda skottskjutningsförmåga och för sina nötter. Men även almen var väl representerad, troligen också gynnad. Lövtäkten bör alltså ha minst 5000-åriga anor i landet.

Pollenanalys och C 14-metoden har blivit utomordentliga hjälpmedel i denna typ av forskning, exklusiva titthål in i forntiden, där vi kan komma stenåldersbonden en bit in på livet. Det verkar som han kunde något, som vi har så svårt för i dag: att utöva sitt näringsfång i ett resursbevarande kretslopp.